

УДК 1(091)(477):165.63

ОСОБЛИВОСТІ СТАНОВЛЕННЯ РАЦІОНАЛІСТИЧНОЇ ТРАДИЦІЇ У ВІТЧИЗНЯНІЙ ФІЛОСОФІЇ ДОБИ КИЇВСЬКОЇ РУСИ (XI - початок XII ст.)

Світлана Бовтач

*Львівський національний університет імені Івана Франка
вул. Університетська 1, м. Львів 79000, Україна, filos@franko.lviv.ua*

Проаналізовано витоки раціоналістичних традицій в українській філософській думці. Досліджено соціально-культурні чинники, які визначили своєрідний характер філософської культури доби Київської Русі (XI – початок XII ст.), простежено їх вплив на процес становлення раціоналістичних тенденцій у пізнавальній діяльності в умовах домінування ірраціонального способу пізнання та пояснення дійсності.

Ключові слова: філософська рефлексія, раціоналізація релігії, теологізація філософії.

В історико-філософській літературі появу раціоналізму як *цілісної філософської системи* пов'язують із становленням філософії Нового часу (XVII-XVIII ст.), а саме з вченнями Р.Декарта, Б.Спінози, Г.Лейбніца, а для позначення і характеристики філософських концепцій термін “раціоналізм” використовується, лише починаючи з XIX ст. Однак більшість дослідників історичні витоки *раціоналістичної традиції* пов'язують із античною філософією. Зокрема, К. Рутманіс здійснив концептуально-семантичний аналіз понять, пов'язаних із усвідомленням раціонально-інтелектуального начала представниками античної філософії [1]. Виявляючи смислові зв'язки грецького “логосу” та латинського “раціо”, демонструючи наявність спадкоємності між формуванням філософської думки в античній Греції та її подальшою “пересадкою” спочатку на латинський, а пізніше на західноєвропейський ґрунт в цілому, К. Рутманіс водночас виявляє ті смислові зрушення, які стали наслідком такого переміщення. В. Кузнецов, звертаючись у своїх історико-філософських дослідженнях до початкової стадії розвитку західноєвропейської філософії, передусім давньогрецької, вбачає можливість через аналіз становлення її філософської проблематики на конкретному матеріалі різних філософських вчень виявити і самі витоки поняття розуму, і диверсифікацію (різноманітність) його значення [2]. Однак ні концептуальні, ні культурологічні дослідження загальних закономірностей

становлення й розвитку раціоналістичних традицій в системі розвитку філософського знання не були б повними та всесторонніми, якби поряд із аналізом класичної, “грецької” традиції не враховували раціоналістичних традицій, притаманних іншим культурам. Аналіз формування та розвитку раціоналістичних традицій в українській філософській думці допоможе, з одного боку, досягнути витoki вітчизняної філософської культури, усвідомити своєрідність її характеру, з іншого боку, певною мірою реконструювати цілісну наукову картину розвитку проблеми раціональності. Проаналізуємо найвагоміший соціально-культурний чинник, які не лише визначили специфіку давньоруської філософської думки XI – початку XII ст., а й окреслили предметне поле функціонування у ній раціоналістичних тенденцій, їх характер та співвідношення з тенденціями ірраціоналістичними. На нашу думку, це допоможе з’ясувати, з якими методологічними труднощами пов’язане історико-філософське дослідження розвитку проблеми раціональності у філософській культурі доби Київської Русі.

Появу раціональності досить часто пов’язують із зародженням філософії як науково-теоретичного способу осмислення світу на основі *рефлексії*. Філософський спосіб осмислення світу ототожнюється за своєю природою з раціоналістичним способом пізнання на противагу міфологічному, релігійному, художньому [3]. Формуючись в межах філософського світосприйняття, раціональність включає в себе принципи критичного ставлення до світоглядних уявлень, необхідність обґрунтування кожного положення, яке претендує на істинність, пояснення світу, виходячи з нього самого, а не з посилення на міфічні потойбічні сили.

Незважаючи на умовність визначення хронологічного “початку” історії вітчизняної філософської думки, який В. Горський пов’язує із становленням культури Київської Русі [4, с.15], зародження раціоналістичних традицій в Україні припадає на XI – початок XII ст. Розвиток давньоруської феодальної держави, поява писемності, запровадження на Русі християнства – ось лише неповний перелік тих соціально-культурних чинників, які зумовили становлення вітчизняної філософської думки, визначили специфіку не лише її проблематики, але й специфіку традицій її вирішення. Характерною особливістю вітчизняної філософії у цей період є те, що вона формується переважно не в межах теоретичного пізнання (тобто у формі побудови систем теоретичних положень, викладених на самостійній мові логічних понять), а є результатом духовно-практичного освоєння світу. Специфіка історико-філософського дослідження витоків вітчизняної філософської думки полягає у тому, що його об’єктом є не лише професійно-філософські праці, а весь комплекс пам’яток вітчизняної культури [4, с.12].

Н. Пікулик відзначає, що культурі Київської Русі був “притаманний пієтет перед людським розумом, думкою, пафос “книжного шанування” та “етичний інтелектуалізм”, “культ інтелекту, слова й пам’яті”: [5, с.37]. На підставі аналізу літописних джерел можна зробити висновок, що стрижнем філософських пошуків київських книжників було осмислення сенсу буття людини, філософські проблеми історії, обґрунтування питань політики, оскільки авторитет князів у Київській Русі був значно вищим, аніж авторитет церковних мужів. Якщо у філософській традиції Давньої Греції раціоналістичні тенденції виникали здебільшого у зв’язку з осмисленням взаємовідносин між людиною та природою, то на ранніх етапах розвитку вітчизняної філософії раціоналістичні тенденції проявлялися, відповідно, під час осмислення історії Руської землі, призначення людини та природи її розуму, проблем натурфілософії. Саме умови соціально-політичного та духовно-культурного розвитку Київської Русі утверджували розуміння високого статусу активного розуму (Ярослав Мудрий, Володимир Мономах), а критерієм раціональності в першу чергу були морально-соціальні цінності (“Послання Никифора, митрополита Київського, до великого князя Володимира, сина Всеволода Ярославича”; “Послання, написане Климом митрополитом руським, Хомі пресвітеру, витлумачене Афанасієм монахом” Климентя Смолятича; погляди Кирила Турівського; “Слово Данила Заточеника, що написав він князю своєму Ярославу Володимировичу”).

Запровадження на Русі християнства відіграло важливу роль як у формуванні ідейної основи світогляду, що ґрунтувався на об’єктивному ідеалізмі, так і при її включенні в культурну взаємодію із сучасним для неї середньовічним світом [4, с.24]. Окреслюючи методологічні принципи історико-філософських досліджень вітчизняного середньовіччя, В. Горський підкреслює, що “вияснення умов існування філософської думки у середні віки передбачає поглиблений аналіз її взаємодії з релігією, поза зв’язком з якою філософська думка просто не існувала та й не могла існувати в цю епоху. Саме релігія давала середньовічній культурі в цілому ту загальнозначущу мову, поза якою реальне функціонування жодної зі сфер культури було неможливим” [4, с.8].

У західноєвропейській середньовічній культурі вирізнялися дві тенденції щодо розуміння особливостей взаємовідношення філософії і релігії, які певним чином вплинули не лише на розвиток середньовічної теорії пізнання, але й на формування специфічного, раціоналістичного, спекулятивно-теоретичного методу дослідження релігійної проблематики. Зазначимо також, що проблему раціональності у середньовіччі, на відміну від античності, пов’язували не з орієнтацією на відкриття істини, а лише зі способом ставлення до неї: істину шукати не треба, вона дається ззовні християнським віровченням, однак її можна або беззастережно прийняти, без будь-яких розмірковувань, або спочатку критично проаналізувати, а потім

прийняти [3, с.33]. Витоки першої, антираціоналістичної тенденції у західноєвропейській філософії пов'язують із поглядами Тертуліана (III ст.), який вважав, що істини релігії не можна пізнати людським розумом, а лише божественним Одкровенням, людська мудрість і освіченість (філософи) спотворюють істину, перебуваючи у суперечності з християнською вірою ("достовірно, бо неможливо"). У вітчизняній культурі доби Київської Русі до тих, хто приймав християнство "на віру" без будь-яких розмірковувань, належали митрополит Іларіон, автори Києво-Печерського Патерика, Кирило Турівський. Формування раціоналістичних тенденцій у західноєвропейській філософії визрівало на підставі переконання, що філософія може сприяти підготовці прийняття християнства (Климент Александрійський, II-III ст.). Окрім того, її засобами, а саме через апеляцію до розуму, можна раціонально осмислити принципово ірраціональне, обґрунтувати основні догми релігії. До тих, хто намагався підняти віру до рівня наукового знання, належать Оріген (III ст.) та представники його школи, – Григорій Нисський (IV ст.) і Григорій Назіанзин (IV ст.) (останній відомий ще й тим, що склав конспект "Органону" Арістотеля), Ансельм Кентерберійський (XII ст.) і П'єр Абеляр (XII ст.). Важко сказати, чи були знані в Київській Русі праці А. Кентерберійського та його послідовника П.Абеляра, першого католицького філософа, відомого своїм онтологічним "доведенням" буття Бога та молитвою до нього "...Господи, ти, що даруєш вірі розуміння! Даруй мені, наскільки визнаєш корисним для мене, зрозуміти ким ти є, як ми віруємо; і що ти є саме те, у що ми віруємо" [6, с.153]. Водночас достеменно відомо, що Г. Нисський та Г. Назіанзин належали до популярних на Русі авторитетів патристики [4, с.78], а переклад фрагментів їхніх праць відшукуємо вже у найдавнішій датованій збірці енциклопедичного характеру ("Ізборник Святослава" 1073 р.), що активно функціонувала у Київській Русі в XI–XII ст. В Ізборнику вміщено й твори Йоана Дамаскина (VIII ст.), першого автора який вперше для систематизації християнського віровчення використав арістотелівську логіку й метафізику.

Взаємини філософії та релігії в культурі середньовіччя проявилися через два пов'язані процеси – "раціоналізацію релігії" та "теологізацію філософії" [4, с.9]. Проте, на ранніх етапах становлення вітчизняної філософії такі процеси малопомітні. Давньоруська філософська думка, добре обізнана зі спадщиною патристики, не виявляла особливої зацікавленості до абстрактних побудов, не знала схоластичних суперечок, таких популярних у Західній Європі [4, с.34]. Своєрідність давньоруської філософської думки полягала у тому, що вона формувалась на фоні плюралізму й конфлікту православного християнства і поганського міфологічного сприйняття, нової культури і старої. Дослідник В. Горський зазначав, що "в пам'ятках культури доля цих різноманітних компонентів багатоголосся давньоруської філософської думки не однакова, лише зрідка вона однозначно вкладається в

рамки ортодоксального православного світогляду” [4, с.25]. Таким чином, якщо для західноєвропейської культури середньовіччя коло філософських проблем та специфіка типу філософування визначалася лише системою “філософія-релігія”, то для вітчизняної філософської культури доби Київської Русі – системою “філософія-релігія-міфологія”. Це мало як позитивні, так і негативні наслідки, на нашу думку. Наприклад, вирішуючи проблеми натурфілософії, давньоруські мислителі демонстрували своєрідний “парадоксализм середньовічної думки” [4, с.125], який проявлявся у тому, що при всій очевидності їх несумісності, у вітчизняній філософській думці *приживалися* один з одним символічний, образний та науковий методи. У літописах, “Житии и хождении Данила, Русьскыя земли игумена” (поч. XII ст.) в Палестину простежуємо намагання авторів якомога точніше та об’єктивніше описати навколишнє середовище, для достовірності опису вони подають археологічні й топологічні аргументи, уточнюють хронологічні рамки. Все це сприяло формуванню реалістичного підходу до опису природи, яку водночас осмислювали в дусі християнського символізму, давало поштовх для зародження наукового пошуку знань про природу, а в подальшому – природничих наук (зокрема, географії). Дослідники відзначають, що в основі пояснення світу природи лежала розроблена Арістотелем телеологічна концепція, трансформована відповідно до вимог християнського світогляду. Отже, незважаючи на те, що релігійне і міфологічне світосприйняття за своєю природою унеможливлювали становлення раціоналістичних традицій, гальмували процес їх поширення і розвитку, паралельно формувалася філософська традиція, яка тяжіла до науково-критичного, рефлексивного осягнення буття, природи людини, історії давньоруської держави. Зародження цієї традиції дослідники пов’язують із впливом на вітчизняну філософію античної філософської думки.

Філософська культура Київської Русі зазнала неабиякого впливу античної, греко-візантійської, кирило-мефодіївської традицій [7], і це, без сумніву, позначилося на становленні й характері раціоналістичних традицій. Фактично “початок” давньоруської філософії припадає на той період, коли реально відбулася рецепція ідей античності й патристики. Вона була настільки вагомою, що В. Горський, досліджуючи філософську культуру цього періоду, вважає не лише за можливе, а й за необхідне віднести до філософських пам’яток цього періоду й цілу низку філософських праць, які становлять фонд перекладної літератури: “Перекладна література реально збагачувала інтелектуальний кругозір давньоруського суспільства, визначаючи особливості підходу до тих або інших проблем, які складали зміст філософської культури Київської Русі” [4, с.52]. Процес перекладу був не лише привнесенням надбань античної, візантійської та болгарської філософських культур у вітчизняну, а й був процесом-спілкуванням між

автором твору та його перекладачем чи переписувачем, який часто перетворювався у співавтора. Окрім того, перекладні твори активно функціонували в системі вітчизняної філософської культури впродовж тривалого часу, відображаючи, з одного боку, “філософські смаки” давньоруських мислителів, з іншого боку – формуючи й визначаючи традиції філософування.

Аналіз “Ізборника Святослава” 1073 р., найдавнішої перекладної збірки, якій притаманна чітко виражена філософсько-світоглядна проблематика, засвідчує, що київські книжники були добре обізнані не лише з філософськими поглядами авторитетів патристики (Тертуліана, І. Златоуста, В. Кесарійського, Г. Нисського, Г. Назіанзіна та ін.), а й з філософією неоплатонізму (працями Порфирія, Теодора Рایتського, Максима Сповідника, Псевдо-Діонісія Ареопігита та ін.), яка зазнала серйозної трансформації в межах християнської теології. Отже, у філософській думці Київської Русі панував об’єктивний ідеалізм. Зауважимо, що раціоналістична традиція історично бере свої початки ще в давньогрецькій філософії і найчіткішого свого виразу набуває у філософських поглядах Арістотеля, а саме у його логічній теорії дедуктивного доведення та виведення знань. Наскільки глибоко мислителі Київської Русі були обізнані з аристотелізмом і які чинники визначили ступінь та характер його впливу на неї? Оскільки саме Візантії належала заслуга збереження та передачі античної спадщини в епоху середньовіччя, то знайомство давньоруського читача з античною філософією почалося саме з “Ізборника Святослава” 1073 р. Вся антична спадщина – вчення стоїків, скептиків, епікурійців, а також вчення Платона та Арістотеля, – “прочитується” авторами “Ізборника Святослава” 1073 р. з погляду християнізованого неоплатонізму. Однак серед статей цього манускрипту є так званий “Філософський трактат”. Він включає в себе переклади текстів Максима Сповідника “Максимове про різницю сутності та єства по зовнішнім” та “Про те, що входить у сутність та індивід”, Теодора Рایتського “Про природу і сутність”, в яких намагання осягнути буття світу шляхом категоріального аналізу сущого та його атрибутів “самих по собі” вирішується в аристотелівській традиції [4, с.108]. Безсумнівно, твори ці мають зв’язок із “Метафізикою” і “Органом” Арістотеля. Окрім того, дослідники цієї пам’ятки стверджують, що в “Ізборнику Святослава” 1073 р. вміщено й логічний трактат неоплатоніка Порфирія Тірського, який був викладом ідей праці Арістотеля “Категорії” та “Вступ до “Категорій” Арістотеля” (“Ісагоге”). Таким чином, у першому логіко-філософському трактаті давньоруської культури в дусі аристотелізму роз’яснюються найскладніші загальні філософські та богословські поняття, однак знання, пов’язані із логічним інструментарієм пізнавальної діяльності, спрямованої на відкриття істини, відсутні. І візантійська, і давньоруська філософії не потребували цих знань, оскільки розвивалися в руслі догматизму та

богословських установок православного віровчення і не розділяли впевненості раціоналізму античності в тому, що, побудувавши логічну схему, розум здатний розкрити всі таємниці безмежного буття.

У згаданому трактаті помітна проблема співвідношення віри й розуму. Поряд із антираціоналістичними позиціями (принижувалась роль розуму, “зовнішнього” щодо християнства античного знання) у київських авторів домінує раціоналістична тенденція, яка передбачає конструктивне використання знань для обґрунтування догматів християнської віри

І віру, і розум визнавали необхідними компонентами пізнання дійсності, оскільки людина наділена розумом від Бога. Серед авторів “Ізборника Святослава” 1073 р. був Й. Дамаскин, відомий тим, що доволіному тлумаченню знамень, святих текстів, у яких зашифрована істина, він протиставляв їх раціональне, логічне пояснення. Хоча у збірник не увійшли ті глави “Діалектики” Й. Дамаскина, в яких він згадує про арістотелівську силогістику як невід’ємну частину будь-якого логічного доведення, однак його вплив на формування характеру давньоруського раціоналістичного філософування є очевидним. Зокрема, Климент Смолятич та Данило Заточеник чудово розуміли, що осмислення християнського віровчення потребує напруженої рефлексії і якнайретельнішого підходу до пізнавальних завдань, це видно з “Моління Данила Заточеника”, де розумна людина поставлена на найвищий щабель суспільної ієрархії, без огляду на її майновий чи соціальний статус. Для К. Смолятича здатність до розмірковувань – це не лише дар Божий, але й результат освіченості. Виявляючи у “Посланні Хомі” обізнаність із грецькою філософією Платона та Арістотеля, творами “отців церкви”, він водночас демонструє глибоке розуміння духу Біблії та Євангелія, за що його називали “книжником і філософом, яких в Руській землі не бувало”. Його настанови до розмірковування над усім, навіть Словом Божим, наштовхнулися на рішучий спротив прихильників містичного споглядання, що заперечували будь-який раціоналізм, в тому числі й античного зразка.

Отже, пам’ятки філософської культури періоду Київської Русі засвідчують, що раціональне міркування визнавалося можливим і навіть необхідним при поясненні насамперед Божественних істин, але яж ніяк не для пошуку нових. Будь-який сумнів стосовно достовірності Істини був недопустимим. Характер раціоналістичних тенденцій з цього погляду в давньоруській філософській культурі відповідав західноєвропейським традиціям окресленого періоду. Зазначимо також, що у західноєвропейській та візантійській філософських культурах у питаннях вибору методології обґрунтування Істини орієнтувалися на теорію дедуктивного доведення Арістотеля. У процесі історичного розвитку раціоналізм набував не лише радикальніших форм (від Августина до Абельяра), а й стійкої традиції, яка визрівала в системі богословсько-філософської освіти. Філософська

культура доби Київської Русі, не приймаючи силогістики Арістотеля, опинилась поза цією традицією. Навряд чи правомірно стверджувати і про наявність у цей період раціоналістичної *традиції*, оскільки прояви раціоналістичного підходу до обґрунтування Істини в давньоруській філософській культурі були швидше винятком – панівним було ірраціоналістичне сприйняття буття у різних його вимірах. Проте саме соціально-культурні чинники зародження вітчизняної філософської культури зумовили те, що поряд із тенденціями до споглядання Істини через Одкровення, містику, езотеризм зароджуються і раціоналістичні тенденції обґрунтування Істини. Саме через осмислення призначення людини, сенсу історії Руської землі та інших життєвоважливих проблем з'являється такий рівень обґрунтування Істини, який тяжіє до розуміння та використання авторитету Біблійних текстів, Євангелія, творів отців церкви і навіть зовнішніх (античних) філософів. Отже, в умовах домінування ірраціоналістичного сприйняття дійсності в українській філософській думці формується тип філософа-інтелектуала, філософа-ерудита, розумовий потенціал якого знаходить своє застосування при вирішенні не лише богословсько-філософської, але й соціально-політичної проблематики.

-
1. Рутманис К. Генезис идей рациональности в философии // Рациональность как предмет философского исследования. М., 1995. С.21-39.
 2. Кузнецов В. Конституирование философской рациональности. Диверсификация и конфликт рациональностей в античной философии // Разум и культура: Труды международного франко-советского colloquium. (Лилль, 26-29 апреля 1978 года.). М., 1983. С.8-15.
 3. Мудрагей Н. Рациональное и иррациональное в средневековой теории познания // Рациональность как предмет философского исследования. М., 1995. С.40-55.
 4. Горский В. Философские идеи в культуре Киевской Руси XI – начала XII в. К., 1988.
 5. Філософія Відродження на Україні. К., 1990. 336 с.
 6. Попович М. Очерк развития логических идей в культурно-историческом контексте. К., 1979.
 7. Береговий М., Голіченко Т. Грецька культура і вітчизняна філософська думка доби Середньовіччя // Філософська і соціологічна думка, 1989. № 3. С.112-115.

**THE PECULIARITIES OF THE FORMATION OF THE RATIONAL
TRADITION IN NATIVE PHILOSOPHY IN THE PERIOD OF KYIV RUS'
(XI-TH – THE BEGINNING OF THE XII-TH CENTURY)**

Svitlana Bovtach

*Ivan Franko National University of Lviv
st. Universytetska 1. Lviv 79000, Ukraine, filos@franko.lviv.*

The article is dedicated to the analysis of the beginning of rational traditions in Ukrainian philosophical thought. The author investigates socio-cultural factors which have determined peculiar character of the philosophical culture of Kyiv Rus' (the XI-th – the beginning of the XII-th century), follows their influence on the process of the formation of rational tendencies in the cognitive activity in the conditions of domination of irrational way of knowing and explanation of reality.

Key words: philosophical reflection, rationalization of religion, teologization of philosophy.

Стаття надійшла до редколегії 27.09.2001

Прийнята до друку 14.11.2001